Rijksinstituut voor Volksgezondheid
en Milieu
*Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport*

Scholen inspireren Scholen

*Inspiratie om te werken aan
de gezondheid van jongeren*

Scholen inspireren Scholen

Met Scholen inspireren Scholen brengt het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL) gezondheidsactiviteiten waar scholen enthousiast over zijn onder de aandacht. Begin 2013 konden scholen een aanvraag indienen voor financiële ondersteuning. In totaal hebben 37 scholen en andere organisaties gereageerd. Samen met gezondheids- en onderwijs-professionals is er in juni 2013 een selectie gemaakt. De scholen kregen een bedrag om promotiemiddelen te maken (bijvoorbeeld een filmpje). En/of een bedrag om hun gezondheidsactiviteit in te voeren op andere scholen. Dit laatste is niet altijd een logische taak voor een school. Daarom zijn het vaak samenwerkingsprojecten tussen scholen met andere lokale organisaties, bijvoorbeeld een GGD. Mooi om te zien hoe verschillende partijen elkaar vinden om samen te werken aan gezondheid op school! Met als doel andere scholen te inspireren.

In totaal zijn er 24 organisaties gestart met de uitvoering van een Scholen inspireren Scholen project. Er zijn projecten voor het primair onderwijs (po), voortgezet onderwijs (vo) of het middelbaar beroepsonderwijs (mbo).

In deze folder vindt u meer informatie over de verschillende projecten en leest u over de ervaringen van een aantal van deze projecten. Laat u inspireren om zelf te werken aan de gezondheid van jongeren!

Scholen inspireren Scholen is een actie van het CGL-programma #Jeugdimpuls. Met het programma geven het RIVM Centrum Gezond Leven en partners een impuls aan de gezonde leefstijl van jongeren via scholen en sociale media.

Projecten Primair Onderwijs

Overheerlijk Overblijven

Zes scholen in Nijmegen en Wijchen startten in 2013, in samenwerking met GGD Nijmegen, met Overheerlijk Overblijven. Het project maakt kinderen op een speelse en vrolijke manier bewust van het belang van gezonde voeding door samen te eten. Op pagina 9 leest u meer over de ervaringen van dit project.

Lekker Fit!

De scholen Vogelweide, De Rank en De Ark in Schagen hebben Lekker Fit! gebruikt op hun school en zijn daar zeer enthousiast over. Lekker Fit! is een lespakket voor groep 1 t/m 8 op de basisschool en heeft een preventief doel. Kinderen leren over gezond eten en bewegen en ze worden zich bewust van de keuzes die ze hierbij maken. Sportservice Noord-Holland helpt andere scholen bij het invoeren van dit project.

'Future proof'

Alle basisscholen in de gemeenten Gennep en Bergen zijn in samenwerking met GGD Limburg in juni 2013 aan de slag gegaan met het project 'Future proof' om leerlingen goed voor te bereiden op de overstap naar de brugklas. Tijdens een themadag krijgen leerlingen handvatten aangereikt om te leren omgaan met veranderingen die op hen afkomen als ze naar de middelbare school gaan. Thema's zoals sociale media, roken en alcohol en groepsdruk in het algemeen komen die dag aan bod.

Themaweek ToBfit

Alle basisscholen, kinderopvang organisaties en peuterspeelzalen in Oud-Beijerland houden gezamenlijk een themaweek over voeding en bewegen: ToBfit. Dienst Gezondheid en Jeugd (regio Zuid-Holland-Zuid) maakt hiervoor een receptenboek passend in de themaweek, voor leerlingen van verschillende scholen. Het idee is tot stand gekomen door een unieke samenwerking tussen scholen, non-profit-organisaties en commerciële partijen. De aanpak om een themaweek te organiseren is beschreven in een inspirerende handleiding.

Projecten Primair Onderwijs

Vet, Cool en Gezond

Obs Buitenvree in Coevorden heeft Vet, Cool en Gezond uitgevoerd op hun school. Het is een project dat overgewicht bij kinderen wil tegengaan. Het is voor de oudste kinderen in het basisonderwijs en de jongste in het voortgezet onderwijs en richt zich vooral op voorlichting over een gezonde leefstijl. In samenwerking met Sportdrenthe brengen ze hun ervaringen over op vier basisscholen in de regio Drenthe.

Fairplay

OBS De Wereldwijzer in Vlaardingen draagt samen met Sportadviesbureau NSA het project Fairplay over aan 12 verschillende basisscholen in de gemeente Vlaardingen. De clinic 'Fair Play' maakt leerlingen bewust van 'eerlijk spel- en sportgedrag' en leert ze ook hoe ze sportief en respectvol met elkaar omgaan tijdens de gymles en op het schoolplein. De clinic reikt ook leerkrachten handvatten aan om zelfstandig het onderwerp te behandelen.

B-Fit

Basisschool de Ark in Doesburg en De Gelderse Sportfederatie promoten B-Fit. B-Fit is een uitgebreid programma dat zich richt op beweging en geeft ook informatie over voeding en het effect van lang computeren. Met een promotiefilmpje brengen zij dit project bij andere scholen in de regio onder de aandacht om ze te stimuleren ook te starten met B-Fit.

Save You, Save Me

De Blokpoelschool in Den Haag heeft Save You, Save Me toegepast op hun school. Hun ervaringen brengen ze over aan De Strandwacht, een school voor bijzonder onderwijs. De methode Safe You, Safe Me faciliteert scholen bij de aanpak van kindermishandeling.

Sjors Sportieve School

Dr. Ir. C. Lelyschool in Hilversum is met het project Sjors Sportieve School aan de slag gegaan en ze willen hun ervaringen graag overdragen. Sportadviesbureau NSA helpt daarbij door met een film het project te promoten. Sjors Sportieve School bestaat uit verschillende sportkennismakingslessen. Deze lessen kunnen tijdens de gymles op de basisschool gegeven worden door de leerkracht.

‘Sportief’ schoolplein

Zes scholen in Venlo maken samen met de Gemeente Venlo (afdeling sportbedrijf) schoolpleinen geschikt voor bewegen. Met betonverf worden spellen op het plein geverfd om bewegen op het schoolplein te intensiveren. Tijdens de gymlessen en de pauzes worden de spellen gespeeld.

Ouder over Overheerlijk Overblijven:

‘Mijn kind heeft twee keer mee-gegeten in het overblijfrestaurant en lust nu opeens tomaten en paprika terwijl ze dat eerder thuis nooit lustte.’

Overheerlijk Overblijven

Verteld door: Marijn Haan, themaspecialist voeding bij GGD Gelderland Zuid

Kinderen die gezellig samen lunchen op school aan vrolijk gedekte tafels; die een niet afgesproken wedstrijdje doen welke tafel er als eerste alle groente van de etagère op heeft; die vrolijk happen in bladerdeeg pasteitjes vol groente en zelf broodjes gezond fabriceren. Kinderen van alle culturen en van verschillende leeftijden die samen zitten te eten. Droom of werkelijkheid? 'Het project Overheerlijk Overblijven maakt dit waar', vertelt Marijn Haan. 'Twee jaar geleden deden twee basisscholen in Nijmegen West mee met een project waarin bovenstaand beeld realiteit was. Het concept is destijds ontwikkeld als burgerinitiatief en ondersteund en uitgewerkt door Stichting 'Een Slingertouw'. Dit project heeft tot doel kinderen op een speelse en vrolijke manier meer bewust te laten worden van gezonde voeding door samen te eten. Het project sloeg erg goed aan en nu komt er een vervolg. Samen met zes scholen in Nijmegen en Wijchen zijn we gestart met Overheerlijk Overblijven en we willen dit het komend jaar uitbreiden met nog eens zes scholen in dit werkgebied. We werken in dit project samen met Conexus, st. Josephscholen, Simonscholen en TSO-organisaties.'

'Het programma sluit aan op de vraag en structuur van een school. Op elke school kan Overheerlijk Overblijven er anders uitzien. De ene school organiseert bijvoorbeeld wekelijks een overblijf-restaurant; op de andere school is er één maand per jaar intensief aandacht voor gezond eten en gebeuren daar allerlei aanvullende activiteiten omheen. Op een volgende school bespreekt een TSO-kracht de inhoud van het trommeltje dat overblijvende kinderen meenemen en doet de gymdocent vervolgens actieve spelletjes op de speelplaats met de kinderen. Alles is mogelijk, maar scholen moeten wel aan een aantal voorwaarden voldoen.'

'Aandacht voor gezond eten vinden wij erg belangrijk, zeker gezien het toenemend overgewicht onder de jeugd. Overgewicht brengt gezondheidsrisico's met zich mee. Zo hebben kinderen die te zwaar zijn vaker last van lichamelijke en psychosociale problemen. Het initiatief is voor scholen een concreet, speels, positief en gezellig handvat om aandacht te besteden aan gezonde voeding en een gezonde leefstijl. Kinderen leren proeven, ze leren nieuwe smaken kennen, ze leren elementaire tafelmanieren, gezonde omgang met elkaar, ze eten samen en ze genieten van alle gezelligheid.'

Basisscholen kunnen Overheerlijk Overblijven inpassen binnen het werken aan het Gezonde School thema, voeding en bewegen. Ze kunnen hiervoor hulp en advies krijgen van een GGD-medewerker.

Projecten voortgezet onderwijs

Gezondheidsthema's in de lessen

Op het Raayland college in Limburg hebben docenten zelf gezondheidsthema's in hun lessen verwerkt. Het materiaal wordt gebruikt tijdens een projectweek gericht op gezondheid. Hun aanpak is weergegeven in een filmpje en beschreven in een handleiding. Deze middelen helpen andere scholen bij het organiseren van zo'n projectweek.

Alcoholvrije scholen

In vijf verschillende regio's geven voorbeeldscholen hun ervaringen met een alcoholvrije school door aan 100 andere scholen. Hiervoor wordt onder andere een alcoholvrije schoolkrant ontwikkeld en er worden bijeenkomsten georganiseerd. De organisatie STAP helpt scholen hierbij. Op pagina 14 leest u meer over het project.

The Challenge - Frizze koppen only

De Ratel in Gennep en gemeente Noord- en Midden Limburg werken samen aan alcoholpreventie voor jongeren. Dit doen ze met het project Lekker Friz! Het project stimuleert scholieren in wedstrijdverband om niet te drinken. Om het programma verder te verspreiden maakte de GGD een film, met de titel The Challenge – Frizze koppen only.
GGD Limburg Noord toont de film aan alle VO-scholen in de regio Noord-Limburg om scholen te stimuleren ook te starten met het project. De film staat ook de website van Lekker Friz! en de Gezonde en Veilige School. Aan gemeenten wordt in het regionaal overleg de film getoond, zodat ze het naar scholen kunnen uitdragen.

IRun2BFit

RSG Tromp Meesters in Steenwijk heeft het programma IRun2Bfit geïntroduceerd op hun school en dat sloeg goed aan. Samen met Stichting IRun2Bfit dragen zij op 25 verschillende scholen het programma IRun2Bfit over. IRun2BFit is een programma van acht weken waarin 'leren en doen' vakoverstijgend plaatsvindt. De basis wordt wekelijks gelegd bij de lessen biologie, lichamelijke opvoeding en door mentoren. Het concept is goed inpasbaar in het schoolprogramma en curriculum. Docenten kunnen er gelijk mee aan de slag en er is voldoende ruimte om het eigen lesmateriaal te integreren.

Sfeerkeeperproject

Stichting Opleiding Sfeerkeeper leidt een aantal sfeerkeepers op verschillende scholen in de regio Limburg op. Een sfeerkeeper is een pedagogisch medewerker leefbaarheid. Hij wordt opgeleid om zijn kennis en kunde te gebruiken voor een leefbare samenleving. Op scholen spelen ze een grote rol in het sociale speelveld. Op pagina 17 leest u meer over het project.

Gezonde Schoolkantine

In de regio Nijmegen hebben twee scholen op een heel eigen wijze invulling gegeven aan de Gezonde Schoolkantine. Het aanbod van de kantine van het Karel de Grote college is gezond, biologisch, supervers, afwisselend en gevarieerd. Het Citadel College werkt samen met Pluryn, een organisatie die mensen met een arbeidshandicap richting werk begeleidt. Deze intersectorale samenwerking heeft meerdere doelen: cliënten van Pluryn vinden zo een leerwerkplek, de school heeft invloed op het aanbod van de kantine, een gezond aanbod is haalbaar als de personele kosten lager zijn en leerlingen maken kennis met mensen met een arbeidshandicap. GGD Gelderland Zuid is met de scholen een project gestart om de ervaringen te delen met andere scholen.

Sport en bewegen in de buurt

OSG Echnaton in Almere geeft veel aandacht aan sport en bewegen op school. Zo hebben zij topsportklassen, naschoolse sport in samenwerking met sportverenigingen, begeleidt door een combinatiefunctionaris. Daarnaast geven leerlingen van Echnaton gezonde kooklessen aan een aantal basisscholen en buurtbewoners. Samen ontwikkelen zij een aanpak, waarbij gezonde voeding, bewegen en betekenisvol leren elkaar steeds versterken.

CU! Dance

Het Overbetuwe College in Elst heeft goede ervaringen met het programma CU! Dance. CU! Dance stimuleert het opzetten en inbedden van dansactiviteiten in het reguliere lesprogramma van vmbo scholen. Op deze manier maken leerlingen kennis met dans als cultuurvorm en worden zij gestimuleerd tot een actieve leefstijl. Samen met de Gelderse Sportfederatie heeft de school een promotiefilm gemaakt over CU! Dance. De school en de andere 11 CU!Dance scholen gebruiken de film om andere scholen binnen hun overkoepelende onderwijsgroep te informeren en te inspireren.

Beweegfilm

Het Herbert Visserscollege in Haarlem heeft een film gemaakt over het belang van bewegen in het voortgezet onderwijs. Aan bod komt onder meer de goede samenwerking met Sportservice Haarlemmermeer. Door kinderen te laten bewegen, zullen de leerprestaties verbeteren. De kernboodschap die de school mee wil geven is dat bewegen en voeding belangrijke pijlers zijn voor de gezondheid van de kinderen.

Projecten Voortgezet Onderwijs

Alcoholvrije scholen

Verteld door: Wim van Dalen, directeur van STAP

‘Dit project borduurt voort op het initiatief van de alcoholvrije school dat de afgelopen twee jaar in vijf regio’s in gang is gezet. Deze scholen zijn erg gelukkig met hun schoolweken, feesten en andere activiteiten die nu zonder het gebruik van alcohol plaatsvinden waardoor er veel minder overlast is. Deze scholen zetten nu hun beste beentje voor om ook andere scholen te inspireren een alcoholvrij schoolbeleid in te voeren. Via een alcoholvrije schoolkrant, bijeenkomsten, een app en een facebookpagina willen we andere scholen bereiken. Met een landelijke spin off brengen we deze ‘middelen’ onder de aandacht’, vertelt Wim van Dalen.

‘Alleen voorlichting geven is niet genoeg. Meest effectief is de beschikbaarheid van alcohol te verminderen en de sociale norm ‘geen alcohol gebruiken op school’ te versterken,’ vertelt Wim van Dalen van STAP, de landelijke partner die het project in gang heeft gezet. Met de hulp van de regionale partners FrisValley, GGD Midden Nederland, GGD Hollands Midden, GGD Gooi en Vechtstreek en Dienst Gezondheid en Jeugd gaan de scholen aan de slag. Kiezen voor een alcoholvrije school is de eerste stap, maar het ook daadwerkelijk worden en een sterk draagvlak ervoor krijgen is een proces.’

Op elke school is echter wel een sleutelfiguur te vinden die zich met groot enthousiasme voor dit beleid inzet. Eén van de doelen van de alcoholvrije scholen is te zorgen dat leerlingen zich niet indrinken voor een schoolfeest. Een schoolfeest zonder alcohol is ook leuk, maar hoe doe je dat? Heel simpel: organiseer een spetterend feest en maak gebruik van een blaastest aan de deur. Hoe je zo’n test op een effectieve en leuke manier uitvoert is op film vastgelegd. De film biedt hulp aan scholen die toch een beetje huiverig zijn om zo’n controlefunctie op te pakken.

Wilt u meer weten over een alcohol vrije school?
Meer informatie vindt u op Alcoholvrijeomgeving.nl.

Meerwegen Scholengroep in Nijkerk:

Met elkaar hebben we een statement gemaakt tegen verslaving en alcoholmisbruik: Scholen in Nijkerk alcohol vrij! Een bijzonder en uniek resultaat.

Sfeerkeeper en de kracht van de jongere!

Verteld door: Marc Berghs, initiator en bedenker van de sfeerkeeper

'Het project sfeerkeeper vindt zijn oorsprong bij het ontstaan van de centralisatie van de brede school het Blariacum college in Venlo. Als gevolg van deze fusie kwam de overlastproblematiek nadrukkelijker op de voorgrond. Meerdere dependances werden teruggebracht naar één campus met 1.700 leerlingen. Dit zorgde in eerste instantie voor veel agressie, vandalisme en ontspoord gedrag op school, in de buurt en de wijk. Er werd gezocht naar een structurele oplossing. Gedurende deze periode van samenwerking en inzet werd de stichting opleidingen sfeerkeeper opgericht', vertelt Marc Berghs.

'Een sfeerkeeper is een pedagogisch medewerker leefbaarheid. Op scholen, in de buurt en in de wijk spelen ze een grote rol in het sociale speelveld en vervullen ze een brugfunctie. Ze zijn in staat om de verschillende doelgroepen en subculturen, elk met hun eigen specifieke taalgebruik en gedragingen te helpen met elkaar te communiceren. Een bijzonder aspect is dat een sfeerkeeper uit de doelgroep zelf komt en getraind is om deze jongeren te coachen en te begeleiden. Door, voor en met jongeren is een algemeen uitgangspunt van dit project. Om de sociale duurzame gedachte verder gestalte te geven is er inmiddels een opleiding ontwikkeld om moeilijk grijpbare jongeren kansen te geven en een startkwalificatie te bieden. Een afgeronde Opleiding Sfeerkeeper levert jongeren een erkend MBO-diploma op en meer perspectief op de arbeidsmarkt. Hierdoor heeft de opleiding een voorbeeldfunctie voor scholen in Nederland en voorziet het in verschillende maatschappelijke behoeften', legt Marc uit.

'Het project heeft tot heel wat positieve resultaten geleid. De gedragsverandering is duidelijk zichtbaar en het helpt jongeren in het maken van keuzes. Begrip krijgen in de eigen emoties en zicht krijgen in hun eigen handelen is hierbij essentieel. De jongeren die kennismaken met onze projecten komen onder andere uit de doelgroep en wonen in de buurt/wijk, waar ze praktijkervaring opdoen in de verbetering van leefbaarheid in hun directe omgeving. Het project is zijn tijd vér vooruit. Het is een samenwerkingsproject, waarbij 'moeilijke' jongeren daadwerkelijk iets geboden wordt en zij op hun beurt iets teruggeven aan onze maatschappij. Samenwerken, deelnemen, van elkaar leren. Het werkt!'.

Voor meer informatie over de opleiding en de projecten van de sfeerkeeper, kunt u contact opnemen via info@opleidingsfeerkeeper.nl of ga naar Opleidingsfeerkeeper.nl

Projecten middelbaar onderwijs

Gezonde Schoolkantine

De kantine is bij uitstek de plek om jongeren te helpen een gezond eetpatroon te laten ontwikkelen. Gezonde voeding zorgt voor leerlingen die beter in hun vel zitten, letterlijk én figuurlijk. De Landstede Groep in Zwolle helpt vijf scholen (vo en mbo) bij de transformatie van hun kantine tot plekken waar leerlingen bewuster keuzes kunnen maken in een gezondere setting. Zij werken hierbij samen met Zwolle Gezonde Stad, het Voedingscentrum en GGD IJsselland.

Fitdag voor een gezonde leefstijl & BOKS

BOKS staat voor de manier waarop jongeren elkaar begroeten. En het staat voor *'Bewegen in het Onderwijs verbetert de Kwaliteit van de Samenleving'*. Met het BOKS programma wil het Drenthe College jongeren bewust maken van het belang van een gezonde leefstijl. De opleiding Zorg & Welzijn op één van de acht locaties van Drenthe College verzorgt jaarlijks een dag waarop alle leerlingen zich met allerlei aspecten van een gezonde leefstijl bezig houden. Zij maken een gezonde maaltijd, proberen een aantal beweeg- en sportactiviteiten, krijgen voorlichting over veilig vrijen en over alcoholgebruik. Om ook de overige locaties te stimuleren heeft het Drenthe College een film gemaakt over de jaarlijkse fitdag.

Sporthuisprogramma

Het Noorderpoort College in Stadskanaal stimuleert op verschillende manieren studenten om te sporten. Er is met haar sporthuisprogramma een doorlopende leerlijn ontwikkeld. Binnen het project 'sport lokaal samen' werkt het college samen met een aantal sportverenigingen in de buurt. Er is een film gemaakt over hun beweegprogramma om andere scholen aan te sporen ook met dit programma te starten.

Ervaringen Gezonde School van ROC van Twente

ROC van Twente werkt met de Gezonde School-aanpak. Hun ervaringen willen ze graag delen met andere scholen. Hiervoor maken zij een handleiding, organiseren zij netwerkbijeenkomsten, een training Gezonde School en maken ze een overzicht van tips en tricks voor andere scholen. Hiernaast leest u meer over de ervaringen van dit project.

Gezonde Schoolkantine

ROC Mondriaan in Delft wil leerlingen bewust maken van gezond en lekker eten en een gezonde leefstijl. Hiervoor organiseren zij een gezondheidsweek. Iedere 'opleiding' krijgt een taak, zodat gezondheid wordt verweven met de reguliere lessen. De opleiding economie maakt studenten bewust wat een gezonde maaltijd kost door middel van leuke en uitdagende tools in de kantine. De opleiding Lifestyle laat andere studenten kennismaken met gezonde voeding tijdens de pauze en ondersteunt met de uitvoer van de gezondheidstest: Test je leefstijl. De school maakt een handleiding voor andere scholen over hoe je zo'n gezondheidsweek organiseert.

Draagvlak als sleutel tot succes

Verteld door: Gerald Oude Alink, projectleider Gezonde School

'Het ROC van Twente heeft ongeveer een jaar geleden de Gezonde School-aanpak omarmd. Er was behoefte om tussen de projecten, die de school al uitvoerde op het gebied van een gezonde leefstijl, meer samenhang te creëren. De Gezonde School-aanpak bleek hiervoor de perfecte oplossing. We zijn klein gestart met een pilot op één van de ROC locaties en zijn nu klaar om andere ROC's te helpen met hun plannen', vertelt Gerald Oude Alink. 'Hiervoor ontwikkelt het ROC een lerend netwerk en maakt zij gebruik van het bestaande platform Sport en bewegen. Naast deze landelijke inspiratiegolf werkt het ROC aan het invoeren van de Gezonde School-aanpak bij alle locaties van de school. Het streven is van vijftien locaties binnen drie jaar een Gezonde School te maken.'

'Het kan geen eigen 'feestje' zijn', benadrukt Gerald. 'Zo'n grote operatie - aan het ROC van Twente studeren 18.000 jongeren - heeft draagvlak van alle onderwijsdisciplines nodig. Hiervoor is een interdisciplinaire stuurgroep opgericht en een projectgroep waar ook studenten aan deelnemen. Op deze manier borgt de instelling deelname van alle onderwijsdisciplines. We zijn deze weg ingeslagen omdat ROC's inzien dat zij een bredere rol hebben dan alleen het geven van onderwijsleervakken. Ook aandacht voor het thema vanuit de overheid en de MBO Raad is belangrijk voor de ontwikkeling van dit thema.'

'Een opvallend speerpunt van studenten bij de vraag 'Wat wil je met Gezonde School?' werd beantwoord met: goede betrokken docenten.'

'Binnen het ROC spreekt men over BRAVO: bewegen, roken, alcohol, voeding en ontspanning. Met als speerpunten bewegen, een gezonde schoolkantine en het creëren van een veilige en sociale omgeving voor studenten die hieraan behoefte hebben. Bij de ontwikkeling van dit laatste thema heeft de school contact met de regionale GGD en jeugdartsen. Studenten weten in de meeste gevallen zelf wel wat goed voor ze is. Je moet ze alleen de mogelijkheid bieden ook het juiste te doen. Dat kan door een gezonde vitale en veilige school te zijn voor je medewerkers, je studenten en je omgeving.'

Wilt u meer weten over het Gezonde School project van ROC Twente? Neem contact op met de projectleider Gezonde School, Gerald Oude Alink via goudealink@rocvantwente.nl.

Voor meer informatie over deze projecten kunt u contact opnemen via gezondeschool@rivm.nl of bel 030 274 85 73. Bezoek ook onze website Gezondeschool.nl.

Dit is een uitgave van:

Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
Postbus 1 | 3720 BA Bilthoven
www.rivm.nl

januari 2014

006962